

РОБОТА З КОМАНДОЮ.

Як «Я» перетворити на «МИ»

ЯВИЩА МОБІНГУ Й БУЛІНГУ

У ВЗАЄМИНАХ
ОСОБИСТОСТІ ТА КОЛЕКТИВУ

Тетяна АЛЕКСЕЄНКО, доктор педагогічних наук,
завідувач лабораторії соціальної педагогіки Інституту
проблем виховання НАПН України, м. Київ

Ризиковану поведінку досить чітко можна виявити в системі відносин «домінування — підкорення», які складаються між окремими людьми, колективами чи соціальними групами.

Такі відносини можуть мати як відкритий, так і прихований характер і проявлятися в різних фактах та наслідках. Розглянемо їх на прикладі явищ мобінгу й булінгу, які пронизують майже всі сфери соціального життя, особливо в контексті взаємин особистості й колективу, але ще недостатньо досліджених та сформульованих на понятійному рівні.

Сутнісна характеристика явищ мобінгу й булінгу

На сьогодні до визначення цих понять найбільш наближено підійшли фахівці з юриспруденції та соціальної психології. У міжнародній судовій практиці під поняттям «**мобінг**» розуміють несправедливе ставлення та знуцання, дискримінація залежних осіб від тих, хто виконує функцію, наприклад, роботодавця чи колега або більш авторитетного члена групи, лідера (формального чи неформального).

У психології його пов'язують насамперед із психологічним насиллям. Виокремлюють два види мобінгу: вертикальний (від лідера — авторитетної особи, керівництва — його ще називають терміном «босинг») і горизонтальний — на рівні членів групи.

Вертикальний мобінг також визначають поняттям «булінг».

Булінг — це регулярна негативна поведінка одного з членів групи стосовно інших її членів або групи загалом.

Поняття «мобінг» утворене від англійського слова *mob* — «натовп» — і за своєю суттю означає психологічні утиски та насилля над особистістю, які вчиняє переважно група. Його не прийнято перекладати на інші мови.

Уперше подібні явища описав шведський психолог Ханц Лейман за результатами дослідження, проведеного ним на початку 80-х рр. ХХ ст. у виробничих колективах. Він охарактеризував його як «психологічний терор», який виявляється в **систематично повторюваному ворожому і неетичному поводженні з іншими**. Цікавим є те, що Х. Лейман визначив 45 варіацій подібної поведінки.

Поняття «булінг» ввів у 90-х рр. ХХ ст. англійський журналіст Е. Адамс також у контексті опису специфічних виробничих відносин.

У книжці «Насилля на роботі» (*«Violence at work»*), виданій Міжнародним бюро праці 1998 року, мобінг і булінг згадуються у тому смисловому ряді, що й убивство, з'валтування чи пограбування.

За оцінками різних фахівців (Георгій Гогіташвілі, Кріста Коллодей, Микола Наріцин), найбільш суттєвою характеристикою названих явищ є те, що їх визначають тільки тоді, коли мають не одноразові, а систематичні, регулярно повторювальні прояви в поведінці та ставленнях, які виходять за межі доброзичливих чи соціально-схвалювальних норм.

Осмислення різних підходів до трактування понять «мобінг» і «булінг» дає підстави зробити висновок, що, незважаючи на високу зацікавленість до них, ще й на сьогодні вони є недостатньо розведеними за змістом, їх часто вживають як взаємозамінні.

Це спонукає до необхідності у їх визначенні спиратися насамперед на ті сутнісні характеристики, які є найбільш принциповими. До таких належать кількісні показники суб'єктів насилля: мобінг завжди відбувається у групі і виявляється в актах насилля групи над особистістю, тобто роль агресора стосовно особистості виконує саме група.

Водночас булінг учиняє не група, а одна особа, яка з певною метою «тисне» на групу чи її окремих членів (яскравим прикладом цього може бути авторитарна й безкомпромісна позиція формального чи

неформального лідера стосовно інших та його систематичні та публічні невдоволення, критика, присікування, висміювання, дорікання, цькування чи переслідування окремих осіб або протистояння щодо групи свого членства, в основі яких суб'єктивні ставлення, а не об'єктивна оцінка).

Проблеми мобінгу й булінгу були відомі завжди, однак особливого поширення набули в останні десятиріччя, що пов'язано з інтенсивними процесами стратифікації суспільства, утворення офісних і бізнесових компаній, де, безумовно, домінують роль відводять їх одноосібному керівництву, а також зі зростанням професійної й міжособистісної конкуренції та відсутністю достатнього рівня контролю і відповідальності за порушення прав кожного на самовираження, самореалізацію і повагу власної гідності.

Актуальність вивчення і профілактики цих соціально-педагогічних явищ обумовлено як масштабами поширення, так і тими наслідками, які вони спричиняють. Особливо це помітно в середовищі школярів підліткового і старшого шкільного віку та у невеликих виробничих колективах, де можна спостерігати крайні форми їх вираження з тяжкими наслідками для тих, хто стає жертвами.

Кількість таких жертв щорічно зростає, що підтверджує статистика окремих

європейських держав, які відслідковують цю ситуацію. Наприклад, за оцінками фахівців Німеччини, у країні щорічно жертвами мобінгу/булінгу стають не менше як 1,5 млн осіб, із яких близько 10% вчиняють через цю причину самогубство.

На жаль, в Україні подібної статистики не ведуть, однак є підстави робити висновки про те, що ці дані також були б високими. Отже, проблема виходить за межі взаємин міжособистісного рівня і локального характеру та набуває значного соціального резонансу.

Типовою характеристикою булерів є те, що вони періодично можуть змінювати об'єкти булерства, однак у них завжди актуальною залишається потреба мати жертву. Причинами такої поведінки тих, хто вчиняє булінг, може бути невпевненість або наявність інших комплексів. Можна вважати, що засобами булінгу його носії намагаються реалізувати привабливі для них основні життєві стратегії, їх відбиття спостерігається в таких моделях поведінки (серед яких можна виокремити вісім), які спрямовані на те, щоб:

Потенційні жертви, причини та механізми розвитку мобінгу й булінгу

Передумовою розвитку мобінгу в будь-якій соціальній і віковій групі може бути очевидна несхожість потенційної жертви на інших — «не така, як усі» — у чомусь краща чи гірша, а також її відповідна самооцінка. Особливо помітний мобінг спостерігається стосовно яскравих

особистостей, а також тих, хто через певне нестандартне мислення чи труднощі комунікації часто веде відособлений спосіб життя.

Такі особистості тяжко переносять акти мобінгу, зокрема «підкилимові» інтриги,

- створити в групі бажане про себе враження (сильного, владного, доброго, компетентного тощо. Таких характеристик може бути багато, залежно від того, яке враження намагається справити булер);

- завоювати авторитет серед тих, хто його оточує, і безумовну повагу; булер перебуває в упевненості, що, домінуючи і підпорядковуючи собі інших, набагато легше досягати своїх цілей;

- задовольнити потребу в постійному визнанні власної компетентності й правоти; характерною рисою булерів є самозакоханість. Також показовим є патологічне небажання вважати чи визнавати свою поведінку деструктивною;

- керувати людьми та їхніми взаєминами, контролювати всі інформаційні потоки й рішення для самохизування та самоствердження в колективі як «сильного і впливового, якого потрібно боятися і якого необхідно визнавати»;

- бути наближеним до керівництва, бути в ситуації «улюбленця»; іноді агресор бачить конкуренцію там, де її немає і ніхто не зазіхає на його місце. Утім, це не заважає йому надто ревно пильнувати й обороняти власні позиції;

- бути спостерігачем людських пристрастей і майстерним їх розпалювачем, тим самим емоційно підживлюватися, відчувати себе «ляльководом»;

- позбутися конкурентів чи небажаних осіб; завдання психологічного тиску на співробітника керівництвом компанії або колективом, мета якого — не просто принизити жертву, а домогтися її звільнення;

- самостверджуватися й отримувати життєві блага за рахунок інших. Жертвами мобінгу часто стають ті, хто має високооплачувану або відносно високу посаду, місце, яке мріє зайняти чи не будь-який працівник підприємства/закладу. У цьому разі мобінг застосовують як засіб для звільнення заповітного крісла.

систематичне цькування і перебування в ситуаціях постійного стресу, більшою мірою схильні на цій основі до нервових зривів і втрати здоров'я, які можуть виявитися також і як віддалені наслідки.

Жертвами мобінгу й булінгу стають як аутсайтери колективів, так і найбільш яскраві, сильні особистості (їхня інакшість і самотність).

І в першому, і в другому прикладах наявна підвищена небезпека як для самої групи, жертви мобінгу, так і тієї інституції загалом, де таке явище присутнє.

Воно руйнує її зсередини, порушує баланс сил і гармонійний мікроклімат, слугує підставою до крайнього загострення ситуації для обох сторін і може мати тяжкі наслідки для жертви (заподіяння шкоди фізичному чи психічному здоров'ю, доведення до самогубства, убивство) та негативний соціальний ефект, який виявляють у порушеному статусі особистості.

Основні механізми розвитку мобінгу й булінгу — заздрощі та конкуренція, неприйняття інакшості, бажання підкорити когось власній волі, витіснити когось із групи (колективу), принизити, страх.

Основні засоби — штучно створені інтриги, плітки, донесення до значущих осіб у групі неправдивої і спеціально викривленої інформації, поширення безпідставних чуток, систематична публічна критика й осмикування (з будь-яких причин), маніпулювання і залякування, необ'єктивно низьке або негативне оцінювання роботи чи навчальної успішності, ігнорування, умисне невизнання, замовчування досягнень чи успіхів — натомість акцентування на якихось невдачах, навіть якщо вони є незначними (тим самим формування образу невдахи, некомпетентної чи просто непорядної людини), систематичне нав'язування своїх поглядів та способу життя, перенавантаження різними завданнями і видами робіт, блокування ініціатив, налаштування одних членів групи проти інших, сексуальні домагання, соціальна ізоляція тощо.

На глибоке переконання булера (який себе таким ніколи не визнає), проблема не в ньому самому, а в поведінці його жертви.

Його вмлі маніпулювання, хитрощі, неправдивість призводять до того, що жертва із часом набуває сумнівів у власних силах, знаннях і здібностях, що робить її безсилою в цьому протистоянні.

Як у реальному житті може виявлятися мобінг і булінг?

Розглянемо ці явища на конкретних і типових прикладах. Почнемо з прикладів шкільного й молодіжного життя.

Зазвичай саме такі діти часто стають знехтуваними у групі ровесників, їм, часто з надуманих причин, оголошують бойкоти або вибирають на роль відповідальних за все, що не влаштовує групу — програш команди, відставання в якихось інших показниках класу порівняно з іншими, невдоволення

вчителя, конфліктність у колективі, набрикування, обмовляння, крадіжки тощо.

Проведені дослідження лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України засвідчують, що майже в кожному класі середньої і старшої школи є знехтувані діти — 1—3 особи, із якими не хочуть спілкуватися і дружити, які є постійними об'єктами глузувань чи знущань.

Численні реальні факти підтверджують особливу вигадливість школярів (зокрема підліткового віку) і молоді щодо форм здійснення мобінгу та його жорстокості (наприклад, систематичне відбирання грошей і висування «рахунків», «постановка на лічильник», побиття, гасіння об тіло цигарок, групове сексуальне насилля, «облизування черевиків», поширення фото оголеного тіла жертви серед однокласників чи в соціальних мережах тощо).

Можна припустити, що з віковими особливостями розвитку і недостатністю життєвого досвіду, безвідповідальністю за власні вчинки та дії, викривленими уявленнями про авторитет, особистісними деформаціями акти групового насилля над особистістю досить часто їх учасники фіксують на мобільні телефони та викладають у соціальні мережі для самохизування та самоствердження в колективі ровесників, на їх переконання, як «сильних і впливових, яких потрібно боятися і яких необхідно визнавати».

Саме завдяки таким відео факти насилля зазвичай розкривають і за ними порушують кримінальні справи.

Проте тривогу викликає підвищений інтерес до перегляду цих відео дітьми й молоддю та їхнє зацікавлене інтернет-обговорення, у якому мало осуду, а більше присутнє смакування подробиць і висміювання жертви насилля.

Характерною і надзвичайно тривожною особливістю розвитку мобінгу й булінгу в середовищі підлітків є те, що їх досить часто здійснюють невмотивовано, а просто так, як кажуть його суб'єкти, «від нудьги», «задля розваги» тощо.

Яскравими прикладами відтворення мобінгу на екранах можуть слугувати загальновідомий фільм «Чучело», відзнятий ще у 80-х рр. ХХ ст., та більш

У шкільному чи молодіжному середовищі мобінг найчастіше чинять у малих формальних і неформальних групах. У закладах освіти формальними вважають шкільні класи (академічні групи), неформальними — стихійно утворені невеликі групи всередині формальної. Школярі та учнівська молодь знущаються, висміюють своїх ровесників чи менших за віком, які з різних причин виокремлюються у їхньому середовищі, наприклад:

- не так одягаються (гірше чи краще; не так, як вважається модним);
  - краще (гірше) інших навчаються;
- не беруть участі в різних сумнівних витівках;
- є фізично слабшими або нездатними себе відстояти й захистити;
- викликають певні заздрощі (сімейним добробутом, здібностями і талантами, досягнутими успіхами, доступом до більших можливостей; певними коштовними речами).

сучасні фільми, зокрема «Клас» (2007) та «Школа» (2009).

Що ще раз підтверджує незалежність самого явища від плинності часу.

Необхідно визнати той факт, що інколи передумови для мобінгу в шкільному середовищі створюють окремі вчителі, у яких низька педагогічна культура і відсутній педагогічний такт у спілкуванні зі школярами.

Саме вчителі нерідко принижують образливими словами школярів, які або мають низьку успішність, або виокремлюються демонстративною поведінкою чи зовнішністю, і роблять це систематично та у присутності інших учнів, яких вони намагаються в цьому зробити своїми союзниками. Із їхнього подання інколи з'являються образливі прізвиська, починається прискіпування, насміхання над такими учнями в колі ровесників.

Також провину покладають на тих учителів, які намагаються «не помічати» жорстокості у взаєминах між школярами й не усвідомлено їм потурають.

Із практики, за даними наших досліджень, відомо, що вчителі, зокрема і класні керівники, недостатньо володіють інформацією про взаємини дітей у класі.

На свій захист у таких ситуаціях причиною недостатньої уваги до проблеми вони вважають перенаповненість шкільних класів, надмірну завантаженість роботою або, навпаки, малу кількість годин у класі, що ускладнює можливість систематичного спостереження за дітьми.

Нерідко мобінг вважають природнім атрибутом підліткових груп.

Однак це помилкова і небезпечна позиція, яка досить часто обертається життєвими трагедіями.

Профілактика мобінгу й булінгу в шкільному середовищі, у групах ровесників та виробничих колективах

Профілактикою мобінгу в шкільному середовищі та групах ровесників можуть бути довірливі взаємини школярів із батьками, оскільки з різних причин дітям (як, до речі, і дорослим) важко розібратися у складних взаєминах з однокласниками, зрозуміти потенційні ризики і те, хто може бути їх джерелом і носієм.

Однак батькам необхідно виявляти високий рівень чутливості й толерантності до емоційних станів дитини, не тиснути на неї, якщо вона не хоче вплутувати їх у свої проблеми — тиском можна нічого не добитися, а тільки ще більше ускладнити ситуацію.

Варто пам'ятати, що довірливі взаємини формують з раннього дитинства і їх необхідно підтримувати протягом усього життя — це може убезпечити дитину від багатьох бід. А якщо є реальне відчуття загрози для дитини, її ліпше перевести до іншої школи, інколи навіть змінити місце проживання.

Як засвідчує аналіз міжнародного і вітчизняного досвіду, відомих конкретних ситуацій, проблеми мобінгу й булінгу є надзвичайно складними для подолання. Вони набувають розголосу тільки у крайніх проявах, в інших — є достатньо прихованими, такими, що зазвичай не виносять за межі конкретної соціальної групи.

Причиною цього є поширені стереотипні соціальні установки щодо небажаності «виносити сміття з хати» та «винуватості в усьому жертви».

Проте існує міжнародний досвід щодо законодавчого упередження та подолання такого явища.

Прикладом можна вважати Німеччину, Францію, Швецію, де вже прийнято відповідні закони, які захищають від мобінгу, зокрема моральних і сексуальних переслідувань на робочих місцях.

В інших європейських країнах також розробляють подібні законопроекти. Характерним для них є те, що відповідальність за мобінг і булінг на робочих місцях наперед несе керівництво підприємства чи установи.

Для самозахисту потрібно найперше відмовитися від ролі жертви, по змозі змінити групу спілкування, у якій чинять мобінг чи булінг, або місце роботи.

Для школярів виходом із ситуації може бути зміна школи та відмова від членства в такій групі ровесників.

У виробничому колективі на захист жертви повинна вставати профспілка, основним призначенням якої є захист законних прав своїх членів. Також можна подати судовий позов на винуватців мобінгу як на відшкодування моральної, так і фізичної шкоди (якщо вона є).

Певним засобом психологічної допомоги і консультування може бути звернення до «телефону довіри» — спеціально створеної соціальної служби. В європейських країнах, а також в Австралії, США існують телефонні «гарячі лінії» і громадські організації, які захищають права жертв булінгу. У будь-якому разі ситуації мобінгу й булінгу повинні ставати предметом аналізу та самоаналізу.

Як у навчальних, так і у виробничих колективах необхідно припиняти різні інтриги, намагатися забезпечувати зворотний зв'язок та докладати зусиль до створення сприятливого позитивного психологічного мікроклімату, соціальної реабілітації жертв, а також насичення духовної, змістовної та цікавої зайнятості у сфері дозвілля і чіткої організації освітнього та виробничого процесів.

У цьому процесі особливу роль можна надати соціальним педагогам і практичним психологам, їхньому посередництву в профілактиці та владнанні конфліктних ситуацій. Ефективними також можуть виявитися й соціально-педагогічні тренінги, інформатизація життя колективу.

Вважаємо, що за своєю соціальною значущістю й особистісними та соціальними наслідками проблеми мобінгу й булінгу можуть стати предметом спеціального дослідження та широкого громадського обговорення.